

تاریخ بیداری ایرانیان

یا

تاریخ مشروح و حقیقی مشروطیت ایران با ۴۲ گراور

تألیف

ناظم الاسلام کرمانی

مجلد اول

شامل مقدمه، جلد اول، جلد دوم و جلد سوم تا رمضان ۱۳۲۴

مؤسسه انتشارات امیرکبیر

تهران، ۱۳۹۶

فهرست مندرجات

صفحه	موضوع	صفحه	موضوع
	تلگراف میرزای شیرازی بمیرزای -		شرح حال مؤلف بقلم
۲۶	آشتیانی		آقای سیدمحمد هاشمی نماینده سابق مجلس
	تلگراف تشکر آیه الله میرزای شیرازی	۱	علت نگارش تاریخ بقلم مؤلف
۲۷	بناصرالدین شاه و جواب ناصرالدین شاه	۴	مقدمه
	تلگراف آیه الله میرزای شیرازی به میرزای		فصل اول
	آشتیانی - تلگراف امین السلطان بحکم	۱۱	واقعه رژی
۲۸	ولایات ایران	۱۲	صورت حکم بحرمت دخانیات
	تلگراف و کیل الدوله کرمانشاهی بمیرزای	۱۴	دستخط ناصرالدین شاه بمیرزای آشتیانی
	آشتیانی تلگراف میرزای آشتیانی به آیه الله	۱۵	جواب دستخط از طرف میرزای آشتیانی
	میرزای شیرازی - تلگراف آقا سید علی		بناصرالدین شاه
۲۹	اکبر تفرشی		دستخط ناصرالدین شاه در جواب میرزای
	تلگراف آقا شیخ فضل الله - تلگراف آقا	۱۸	آشتیانی
	سید محمد رضا طباطبائی به آیه الله میرزای		جواب میرزای آشتیانی - مکتوب میرزای
۳۰	آشتیانی	۱۹	آشتیانی بناصرالدین شاه
	تلگراف امام جمعه تهران و مکتوب امام جمعه		استفتاء از آیه الله میرزای آشتیانی - سؤال
۳۱	بآیه الله میرزای شیرازی		از حجة الاسلام و جواب - جواب از سؤال
	تلگراف آیه الله میرزای شیرازی به		اول - دستخط ناصرالدین شاه - ایضاً
۳۲	میرزای آشتیانی	۲۰	دستخط ناصرالدین شاه
	تلگراف آیه الله میرزای شیرازی به امام		اعلان رئیس دخانیات در باب فسخ امتیاز -
۳۳	جمعه تهران		مکتوب امین السلطان بمیرزای آشتیانی و
	تلگرافات آیه الله میرزای شیرازی بتبریز -	۲۲	جواب مکتوب مزبور
	اصفهان - شیراز - کرمانشاه - تلگرافات		صورت مکتوب امین السلطان بمیرزای
	حاج آقا حسین نوری به یزد - سبزوار -	۲۳	آشتیانی
۳۴	تهران		تلگراف اول وثانی میرزای شیرازی به
۳۵	مقاله ملی	۲۴	ناصرالدین شاه
۳۶	اعلان جهادیه	۲۵	تلگراف علماء تهران به میرزای شیرازی
	صورت امتیاز نامه تنباکو و توتون مشتمل		جواب تلگراف میرزای شیرازی - تلگراف
۳۸	بر ۱۵ فصل		میرزای آشتیانی به میرزای شیرازی

صفحه	موضوع
۴۲	مجلس ضیافت
۴۵	عریضه امین السلطان به آیه الله شیرازی
	فصل دوم
۴۷	حالات آقامیرزا سید محمد طباطبائی
	فصل سوم
۵۰	حالات میرزا تقی خان امیر نظام اتابک اول
	فصل چهارم
۵۳	حالات سید جمال الدین اسدآبادی
۶۴	مکتوب سید جمال الدین به آقای طباطبائی
۶۵	مکتوب سید جمال الدین بن ناصر الدین شاه
	مکتوب سید جمال الدین یکی از دوستان خود
۶۷	مکتوب سید جمال الدین به آیه الله میرزای شیرازی
۶۸	مکتوب سید جمال الدین بعلما ایران
۷۲	احوالات میرزارضا کرمانی
۷۴	صورت استنطاق میرزارضا کرمانی
۷۷	سواد نگارش میرزا ابوترابخان نظم الدوله
۹۱	وصورت تقریرات میرزا رضا کرمانی
	فصل
۹۸	حالات ناصر الدین شاه
	فصل
۱۰۱	حالات مظفر الدین شاه
۱۰۰	حالات میرزا حسینخان سپهسالار
۱۰۸	دربار همایون
۱۰۹	سواد لایحه مبارکه
	سواد دستخط مبارک تشکیل دربار اعظم و اسامی نه وزارتخانه درباب مجلس وزراء
۱۱۰	شرایط مشورت وزراء و ترتیب وزارتخانه ها
۱۱۱	

صفحه	موضوع
	فصل
۱۱۳	حالات میرزا سعیدخان وزیر امور خارجه
	فصل
۱۱۴	حالات آقاشیخ علی مؤلف قانون ناصری
	فصل
۱۱۷	حالات میرزا ملکم خان
۱۲۱	حالات حاج میرزا علیخان امین الدوله
	فصل
۱۲۷	یادداشت جلد اول
	فصل
۱۴۰	مقاله مفید در خاتمه کتاب
	جلد اول
۱۵۸	تاریخ بیداری ایرانیان
۱۵۸	شرح زندگی امیراعظم
۱۶۲	تشکیل انجمن مخفی
۱۶۶	خطاب بوزیر داخله
۱۶۸	مکتوب انجمن استرآباد بایالت جلیله
۱۷۰	تلگراف امیر اعظم بوزارت داخله
۱۷۲	جواب تلگراف داخله به امیراعظم
۱۷۵	خطاب بوزیر خارجه
۱۷۷	حالات مستشارالدوله
۱۸۴	خدمت اجزاء واعضاء انجمن مخفی
۱۸۶	مکتوب مستشارالدوله به مظفرالدین شاه
	فصل
۱۹۳	حالات محمد علی میرزا
۲۰۰	حالات مدیر روزنامه مجلس
۲۱۲	حالات ناظم الاطباء کرمانی
۲۱۹	تحصن تجار بزائویه مقدسه
	خلاصه موعظه ذوالریاستین - بعضی رموز کتاب
۲۲۰	

صفحه	موضوع
۲۲۴	لایحه انجمن مخفی
۲۲۷	حالات آقا میرزا محمود اصفهانی
۲۳۷	شروع بانقلاب واقعه کرمان
	حالات سلطان المحققین شیخ محمد واعظ اصفهانی
۲۴۰	اصفهان
۲۶۰	عمارت بانک یامدرسه چال
	سواد دستخط آیه الله خراسانی و سواد دستخط آیه الله خراسانی و مازندرانی
۲۶۴	ایضاً سواد دستخط آیه الله خراسانی
۲۶۶	سواد لایحه هیئت علمیه نجف اشرف
۲۶۷	
	جلد دوم
۲۷۳	واقعه مسجد شاه یا هجرت صغری
۲۹۶	مستدعیات اولیه مهاجرین
۳۰۲	عریضه مهاجرین بشاه
	عریضه اتابک بشاه - صورت مقاصد آقابان
۳۰۳	دستخط شاه در جواب عین الدوله و بعلما
۳۰۴	اعلام و به اتابک اعظم
۳۰۶	مراجعت آقابان بدارالخلافه طهران
۳۱۱	تبعید آقا سید جمال واعظ ببلده قم
۳۱۴	راپورت مخفی
۳۱۵	مذاکره مخفی
۳۱۶	مکتوب احبائه الملك
۳۱۹	صورت شبنامه
۳۲۳	خطابه مردم بآقابان علماء
۳۲۶	مکتوب آقای طباطبائی به عین الدوله
۳۲۷	توضیح یا حاشیه
۳۳۰	سبب هيجان اهالی فارس
۳۳۲	تلگراف علماء شیراز بولیعهد
۳۳۳	واقعه مشهد رضوی
۳۳۶	خطابه دوم بعلما
۳۳۸	عریضه آقای طباطبائی بمظفرالدین شاه

صفحه	موضوع
۳۴۶	زندانی
۳۴۹	تکفیر آقای بهبهانی مظفرالدین شاه را
۳۵۱	ارمن
۳۵۳	دولت ارشاکونینین
۳۵۴	دولت روبینین
۳۶۰	سبب گرفتاری مجدالاسلام
۳۶۱	سبب گرفتاری میرزا آقا اصفهانی
۳۶۲	سبب گرفتاری مدیر رشديه
۳۶۵	مکتوب مجدالاسلام بعنوان آقای طباطبائی
	مکتوب میرزا آقا اصفهانی بآقای طباطبائی
۳۶۶	مکتوب مجدالاسلام بنگارنده تاریخ بیداری
۳۶۷	موعظه آقای طباطبائی در چهاردهم جمادی الاولی ۱۳۲۴
۳۷۴	شورای سرّی عین الدوله
۳۸۱	صورت لایحه ناصر الملك بآقای طباطبائی
۳۸۲	تلگراف آقای طباطبائی به اعلیحضرت پادشاه ژاپون
۳۹۲	حالات آقا سید مهدی طباطبائی
۳۹۴	حالات آقاشیخ یحیی مدیر روزنامه مجلس
۳۹۵	
	جلد سوم
۴۰۴	مقتول شدن سید عبدالمجید
	عریضه عضد السلطان بمظفرالدین شاه - صورت دستخط مظفرالدین شاه
۴۱۳	حالات آقاشیخ محمد رضا مجتهد قمی
۴۱۶	حالات علاء الملك وزیر علوم
۴۱۸	واقعه تحصن در سفارتخانه انگلیس
۴۲۹	عریضه ملت بمظفرالدین شاه
۴۳۳	قانون عدلیه مشتمل بر دو فصل
۴۳۶	سواد دستخط مظفرالدین شاه - حالات مشروطه
۴۴۳	

موضوع	صفحه
شبنامه	۴۴۹
تلگراف ادوارد هفتم پادشاه انگلستان	۴۵۲
عریضه تلگرافی حجج اسلام بمظفرالدین شاه	۴۵۳
دستخط تلگرافی مظفرالدین شاه	
در جواب علمای تبریز	۴۵۵
تلگراف ولیعهد از تبریز - جواب	
مظفرالدین شاه	۴۵۶
تلگراف مهاجرین بمتحصنین سفارت	۴۵۹
تلگراف آقا شیخ محمود بقم	۴۶۰
تلگراف نظام الدوله و تلگراف	
شعاع السلطنه بقم	۴۶۱
تلگراف مشیرالدوله بقم	۴۶۲
دستخط تلگرافی مظفرالدین شاه بقم	۴۶۳
عریضه تلگرافی آقاییان مهاجرین	
بمظفرالدین شاه	۴۶۴
تلگراف مظفرالدین شاه بقم - تلگراف	
از اصفهان بقم - از تبریز بقم	۴۶۶
ایضاً از تبریز بقم - جواب مهاجرین	
به تبریز - تلگراف از عتبات - تلگراف	
از اصفهان	۴۶۷
ایضاً تلگراف از تبریز - تلگراف	
مظفرالدین شاه به عضدالملک	۴۶۸
دستخط مظفرالدین شاه بصدر اعظم - دستخط	۴۶۹
تلگراف مشیرالدوله بآقاییان مهاجرین	۴۷۰
سواد دستخط مظفرالدین شاه	۴۷۱
تلگراف از تهران بقم - ایضاً از تهران	
بقم - از اصفهان بقم - ایضاً از اصفهان بقم	۴۷۳
تلگراف از کلات بقم - ایضاً از کلات بقم -	
از بروجرد - از شیراز بقم	۴۷۴
دستخط مظفرالدین شاه - سواد مکتوب	۴۷۶
نقل از مکتوب یکی از تجار تبریز	۴۷۷
دستخط ولیعهد	۴۷۸
تلگراف از مراغه بمهاجرین	۴۸۰

موضوع	صفحه
دستخط مظفرالدین شاه که در سفارتخانه	
قرائت شد	۴۸۱
صورت سواد دستخطی که بامضاء نرسانیدند	۴۸۴
صورت شبنامه مجلس ملیه اسلامی	۴۸۶
حکم صدراعظم	۴۸۹
صورت لایحه مشیرالدوله صدراعظم	۴۹۰
صورت لایحه ملت که سلطان المتکلمین	
قرائت نمود	۴۹۱
تلگراف از باجگیران قفقازیه - جواب	۴۹۳
تلگراف از عشق آباد - جواب تلگراف	
عشق آباد	۴۹۴
انجمن مخفی ثانوی	۴۹۵
صورت عهدنامه بریکاد	۵۰۰
تلگراف از مشهد - از کرمان	۵۰۱
ایضاً از کرمان - از همدان - از کلات	
از همدان	۵۰۲
از کلات - از شیراز	۵۰۳
صورت اسامی اشخاصیکه پول جهت	
خرج در سفارتخانه پرداختند - عنوان پاکت	۵۰۵
شبنامه	۵۰۶
مکتوب فدائیان قفقاز	۵۱۱
دستخط مظفرالدین شاه در جواب لایحه علماء	۵۱۲
صورت دستخط شاه	۵۱۳
نظامنامه انتخابات مجلس شورای ملی	
مشمول بر دو فصل وسی و دو ماده	۵۱۴
انتباه نامه فرقه اجتماعیهون عامیون ایران	۵۱۹
شبنامه	۵۲۲
متن نطق مظفرالدین شاه	۵۲۳
تلگراف از بوشهر	۵۲۵
تلگراف از رشت	۵۲۶
ایضاً تلگراف از رشت - منع گمرک	
یا تجدید گمرک	۵۲۷

موضوع	صفحه
دستخط شاه	۵۲۸
ورقه انتخاب که صاحب ورقه حق رای دارد	۵۲۹
واقعه تبریز	۵۳۰
تلگراف از تبریز	۵۳۳
تلگراف از کرمان - ایضاً تلگراف از کرمان	۵۳۴
بقیه واقعه تبریز - دستخط مظفرالدین شاه -	
سواد حکم ولیعهد	۵۳۵
از سفارت انگلیس بقونسلگری تبریز -	
دستخط ولیعهد بنزال قونسل انگلیس	۵۳۶
متن نطق مظفرالدین شاه در حضور	
شاهزادگان قاجاریه	۵۳۷
صورت هلان حکومت طهران - اسامی	
نظار و اعضاء مجلس نظارت	۵۳۹
اسامی مبعوثین ملت از کلیه طبقات	۵۴۱
خطابه مظفرالدین شاه در روز افتتاح	
مجلس	۵۵۳
از تبریز بطهران - (تلگراف ولیعهد) -	
تلگراف از تهران به تبریز	۵۵۵
چرا سلام و تشکیل مجلس در هجدهم	
شعبان برپا شد	۵۵۷
اسامی روزنامه ها و مدارس	۵۵۹

بقلم جناب آقای سید محمد هاشمی کرمانی

نماینده سابق مجلس شورای ملی

بیاری باری

دیباچه

مقدمه تاریخ بیداری ایرانیان مشتمل بر دو قسمت است :

نخست معرفی کتاب و مختصر تقدیری از ناشر دوم آن .

سپس ترجمه و شرح حال نویسنده تاریخ بیداری ایرانیان .

تاریخ بیداری ایرانیان کتابی است (بنا بمعرفی مؤلف) مشتمل بر دو مجلد که مجموع آن در

دو مجلد بنحوی که مشهود میشود بچاپ میرسند .

در این کتاب مطالب و موضوعات مربوط باواخر دوران استبداد و آغاز مشروطیت ایران بی پرده ذکر شده و نویسنده کمال کوشش را بکار برده است که در نقل حوادث از جاده حقیقت منحرف نشود و گویا امتیاز کتاب وی هم بهمین است لاغیر ورنه عبارات کتاب و نثر نویسنده از حیث جمله بندی در پارسی دارای امتیازی نیست و وجه امتیاز فقط همان سادگی موضوعات و مقرون بودن آن است بحقیقت . آری در این کتاب درباره شاه و صدور و رجالی که متقلد و شاغل مشاغل امور بوده اند دور از مدح و تئائیکه شیوه متداول زمان بوده بیعت و انتقاد پرداخته شده است و از مجتهدین و رهبران آزادی که در راه مشروطیت خدمات صادقانه ای انجام داده اند بیکدی یاد شده، گرچه القاب زیاد طبق عادت عصر برای اغلب آنان ذکر گردیده و کارهای مخالفان حریت و مشروطه مورد نکوهش قرار گرفته . خلاصه اینکه از نشریات سالهای اول دوران مشروطه ایران است که بواسطه مقتید بودن مؤلف آن بذکر حقایق تاریخی در میان مطبوعات آن عصر موقع قابل ملاحظه ای احراز کرده که هنوز هم از مقام اول خود ساقط نشده است . پرفسور ادوارد برون معروف در تاریخ ادبیات ایران از آغاز عهد صفویه تا زمان حاضر درباره آن شرحی نگاشته که عیناً نقل میشود : « بهبود نثر در عصر اخیر ، در عهد جدید ترقیات بسیار در تشریح داد و علتش چنانکه در مورد نظم ذکر شد یکی این بود که نویسندگان زمان اخیر بقدماء مراجعه کردند و از سبک محررین بعد از مغول اعراض نمودند و دیگر توسعه جدیدین روزنامه نگاری است که هر چند عموماً بیک شیوه بدیع و نفی منجر نمیشود اما مستلزم ابجاز و استقامت است از لحاظ طرز و ترتیب و بالاتر از همه از نظر استناد تاریخ بیداری ایرانیان تألیف ناظم الاسلام کرمانی (۱۳۲۸/۱۹۱۰) را که متأسفانه بانجام نرسیده میتوان بدرجات بر تاریخهای بزرگ و پرمدعای رضاقلیخان و لسان الملک (روضة الصغای میخواند (۱) و ناسخ التواریخ) تفضیل نهاد در صورتیکه این دو کتاب بیش از پنجاه سال تقریباً بروی تقدم نداشته اند .

۱ - باید روضة الصغای ناصری منظور باشد تألیف رضاقلیخان لله باشی نه روضة الصغای میخواند بدلیل خط آخر که پرفسور ادوارد برون گوید « در صورتیکه این دو کتاب بیش از پنجاه سال تقریباً بروی تقدم نداشته اند » و این اشتباه باید مربوط ب مترجم باشد .

رویه‌رفته این کتاب کتابی است که قابل تجدید چاپ بود و از قسمتهای سودمند آن نامه‌های مجتهدین و علماء و مرحوم سید جمال‌الدین است که همان نامه‌ها مبداء تغییرات سیاسی کلی کشور گردید و اگر وجود این کتاب ودقت مؤلف در ثبت و درج آن نبود احتمال کلی داشت که بعضی آن نامه‌ها از میان میرفت و یا در کلیه آن تحریف و تصحیفی راه مییافت.

در آغاز این کتاب از میانه حوادث مقدم بر مشروطه و بیداری ایرانیان نخست بشرح موضوع انحصارخانیت و تنبا کوردزبیل عنوان (در بیان واقعه رژی) پرداخته شده است که اهم و فایده‌ی بوده که بفتح روحانیون و ارباب عمائم و شکست دربار ناصرالدین‌شاه منتهی گردید و پس از چهل و اند سال سلطنت مطلقه هیمنه ناصرالدین‌شاه و وزراء مستبد او را درهم شکست و باشخص روشنفکر جرئت داد که بموضوعات اساسی مهمتری بپردازد گرچه تا حدی از بحث ما خارج است ولی بی‌مناسبت نیست که اشعار داریم که چنانکه کم و بیش از تاریخ موضوع بحث ما نیز مستفاد میشود. پس از آن واقعه و قتل ناصرالدین‌شاه نخست بعضی طلاب فاضل برهنه‌نوی نهانی مجتهدین اصلاح طلب شروع بتشکیل جلسات بظاهر بحث و بیاطن تبلیغ کردند، در آن جلسات آیات و اخبار و احادیث مناسب با مقصود قلبی خود را عنوان و چون از افراد جلساء خود اطمینان حاصل میکردند که در میانشان جاسوس دربار وقت وجود ندارد شروع با اقدامات جدی تری از قبیل ارسال نامه بولایات و نشر اعلامیه و شبنامه میکردند و انجمنهایی بنام انجمن مخفی تشکیل میدادند و این انجمنها را اگر بر خلاف تصور مؤلف تاریخ بیداری علت کلی و مبداء اصلی تحولات ندانیم باید آنرا بی‌اثر در استقرار مشروطیت هم تصور نکنیم.

باز برگردیم بموضوع کتاب - آنچه معلوم است اکثر مطالب مجلدات چاپ شده چند سال قبل از اقدام بطبع تهیه شده بوده بدلیل اینکه قسمتی از مطالب آن در روزنامه کوکب درّی (۱) که بمدیر ناظم الاسلام در تهران چاپ و نشر میشده و گاه ریشه بعضی موضوعات آن نیز در روزنامه هفتگی نوروز (۲) که مقدم بر کوکب درّی تأسیس یافته بود دیده شده رجحانی که این نشریه دارد این است که این در حکم تاریخ است و آن دو دوروزنامه هفتگی خیلی عادی بشمارند که مناسب با مقتضیات عصر و حدود فکر ناشر آن بوده‌اند.

(۱) کوکب درّی مقارن مشروطیت در سالهای ۱۳۲۳ و ۲۴ و ۲۵ قمری هجری در تهران بطور هفتگی غالباً در هشت صفحه نیم ورقی (بقطع جریده جبل‌المتین که معروف است) باخط نسخ و چاپ سنگی طبع میگردد و سالی چهل شماره انتشار می‌یافت و محل اداره آن مدرسه اسلام بوده است، مقالات کوکب درّی تا اندازه‌ای متنوع و از حیث عبارت هم بر تاریخ بیداری که تماشای بقلم ناظم الاسلام است برتری دارد و غلط چایی تاریخ بیداری از آن کمتر است.

(۲) نوروز بطور هفتگی در هشت صفحه کوچک ۲۱ در ۱۷ سانتیمتر بخط نسخ چاپ سنگی بمدیر ناظم الاسلام کرمانی و دبیری میرزا کاظمخان طیب کرمانی در تهران از ذی‌الحجه ۱۳۲۰ قمری هجری انتشار یافت. جای اداره آن در محله سنگلج گذر در خانگاه بوده و رویه‌رفته کوکب درّی بر این روزنامه برتری داشته است.

بهر حال مجلداتی از این تاریخ بطور هفتگی بقطع خشتی (هر جزوه شانزده صفحه در هفته بخط نسخ و حواشی و باورقی بخط نستعلیق با چاپ سنگی و نقاشی صورت اشخاص بالنسبه خوب در تهران چاپ و نشر یافته بود و جلد سوم ناتمام مانده زیرا که آنچه جستجو شد بیش از ۹۶ صفحه از جلد سوم بدست نیامد و اگر هم چاپ شده باشد ما را بر آن اطلاعی نیست و چون بصورتی که تصریح گردید این کتاب انتشار یافته بود (یعنی بصورت یک جریده هفتگی که علت اینهم عدم توانائی مؤلف آن بوده که نمیتوانسته یکباره آنرا بصورت کتاب تاریخ مستقلاً بچاپ برساند) دوره کامل آن که بدون افتادگی باشد در کمتر جائی وجود داشت و کم شدن نسخ و کمی نسخه کامل آن ایجاب میکرد که باریکتر تجدید چاپ شود ازینرو همواره نگارنده در این اندیشه بود که اقدامی کند تا با قسمتهای چاپ نشده این کتاب یکباره بصورت کاملتری از سر تا با آخر چاپ شود، در اینجا بی‌مناسبت نیست که شرحی راجع بقسمتهای چاپ نشده نیز بنگاریم. وسیله اطلاع نگارنده، بوجود مجلداتی خطی و چاپ نشده از تاریخ بیداری ایرانیان شخص مؤلف آن ناظم الاسلام بود. آن مرحوم در کرمان در سال ۱۳۳۶ و ۱۳۳۷ قمری هجری مجلس ذکر مصیبتی داشت، یک شب پس از خاتمه مجلس بتکلیف وی بادوست و هم‌درس قدیم خود جناب آقای لقمان نفیسی مدیر کل سابق وزارت دارائی در نزد او نشستیم مرحوم ناظم الاسلام بما گفت «من دو کتاب دارم هر وقت توانستید بنگارید آن دو از میان برود و آنرا بچاپ برسانید، اول مقامات حریری است که بر حسب خواهش میرزا علی اصغر خان اتابک اعظم آنرا ترجمه کرده‌ام و بخط نسخ ممتاز متن و بخط نستعلیق ریز ترجمه آن در زیر خطوط روی کاغذی که مناسب برای چاپ و برگرداندن روی سنگ چاپ است نوشته و تهیه شده، دوم بقیه تاریخ بیداری ایرانیان است که مشتمل است بر حوادث استبداد صغیر».

و آنگاه هر دو کتاب را بما ارائه داد، اوراق مقامات حریری در کمال امتیاز بود که متأسفانه گویا باقی نمانده و از میان رفته است.

من همواره این وصیت ناظم الاسلام را که گویاهفته چند قبل از وفاتش بود بخاطر داشتم تا پس از سالها که توفیق یافتیم و توانستیم گامی چند در راه انجام وصیت آن مرحوم برداریم.

پس از مختصر معرفی از قسمتهای چاپ نشده بشرح اقدامی که برای چاپ قسمتهای غیر مطبوع شده خواهیم پرداخت.

قسمتی را که بچاپ نرسیده نمیتوان مجلدات تقسیم‌بندی شده منظمی فرض کرد، با آنکه مؤلف در عنوان جلد اول چاپ شده آنرا **تاریخ بیداری ایرانیان مشتمل بر ده کتاب** نامیده و معرفی کرده و با آنکه در آغاز صفحه نخست چنین نگاشته «چون بنده نگارنده بزحمات بسیار و صدمات بیشمار ده جلد تاریخ بیداری ایرانیانرا که محتوی بروقایع مشروطیت است نوشته و باره از کتاب اول آنرا در روزنامه (کوکب درّی) درج و نشر دادم عازم بودم که بقیه آنرا برای زمان بعد از خود گذارم که مانعی از نشر مطالب آن ابدأ نباشد» چنان مستفاد میشود که توفیق تقسیم‌بندی مجلدات بلکه بیابان رسانیدن یکسر مجلدات را نیافته است.